

KILIAAN en de BATAVIA van HADRIANUS JUNIUS

Een bijdrage tot de wordingsgeschiedenis en de kritiek
van Kiliaans woordenboeken *

DOOR

DR. G. DE SMET
lid der Maatschappij

Zowel over het ontstaan en de wordingsgeschiedenis van Kiliaans woordenboeken als over de methode en de arbeidswijze van deze vlijtige woordenboekmaker is betrekkelijk weinig gekend. In zijn voorberichten deelt Kiliaan slechts onbelangrijke gegevens mee en wat men tot nog toe uit het archief van de familie Plantin-Moretus heeft opgediept, blijkt niet van groot belang voor de geschiedenis van deze beroemde lexica uit Plantins drukkerij.

Deze werken zelf, zoals ze voor ons liggen als het produkt van Kiliaans onvermoeide vlijt en werkkraft, kunnen echter tot spreken worden gebracht. Het is merkwaardig, hoe zelden men Kiliaan langs daar heeft trachten te benaderen. Hij geeft nochtans in de inleidende bladzijden van zijn *Etymologicum* van 1599, « die Ausgabe lezter Hand », een uitgebreide bronnenlijst met 99 namen (*Index eorum quorum nomina compendio in hoc etymologico appellatur, & quorum opera usi sumus*) en het is duidelijk dat het konfronteren van zijn woordenboek met de aangehaalde bronnen ons nauwkeuriger kan en moet inlichten over de manier waarop Kiliaan bij het opstellen van zijn boek is te werk gegaan en tevens uitsluitsel kan geven over de linguïstische en filologische waarheid en waarde van zijn werk.

Voor 70 jaar al behandelde A. KLUYVER in zijn dissertatie, die een « *Proeve eener critiek op het woordenboek van Kiliaan* » wou zijn, de verhouding Kiliaan-Junius; hij had daarbij vooral Kiliaans afhankelijkheid van de in gans Europa beroemde *Nomenclator* van de Hoornse arts op het oog, hoewel hij niet vergat mee te delen dat Kiliaan ook de *Batavia* en de *Commentarium*

* Deze bijdrage bevat een uitvoerig uitgewerkte paragraaf van de lezing die wij in oktober 1954 onder de titel « Kiliaan en de geschriften van H. Junius » voor de afdeling Taalkunde hielden. Wij danken de Heer Dr. L. Voet, Konservator van het Museum Plantin-Moretus te Antwerpen, en Juffrouw M. Van de Velde, stadsarchivaresse te Oudenaarde, die ons bereidwillig Kiliaans werken voor onze studie ter beschikking stelden.

de Coma (blz. 28) gebruikt had. Hij vond het echter onnodig, zelfs nutteloos¹ al de als op Junius berustend vermelde plaatsen in Junius' werken op te zoeken en met de bron te vergelijken.

Reeds in de zogenaamde tweede uitgave van het Dictionarium (1588) haalt Kiliaan in zestien artikels Junius aan als bron; in het Etymologicum van 1599 gebeurt dit echter vijf en tachtig maal. Het valt op dat noch in 1588 noch in 1599 met een enkel woord gerept wordt over de Nomenclator, terwijl toch in beide drukken de Commentarium de Coma en de Libri Animadversorum als gebruikte bron uitdrukkelijk vermeld worden. Junius' Batavia, die pas in 1588 te Leiden *Ex officina Plantiniana, apud Franciscum Raphelengium*, van de pers kwam, kon in eerstgenoemde uitgave (1588!) bezwaarlijk vernoemd worden. In het Etymologicum van 1599 komt de naam van dit werk echter tweemaal voor. In deze bijdrage nemen we ons voor Kiliaans woordenboek en Junius' Batavia met elkaar te vergelijken voor zover Kiliaan zelf door een of andere vermelding zijn afhankelijkheid van het werk van deze geleerde Hollander laat blijken, met uitzondering echter van de excerpten in het *Colophon: Propria Hominum... vetera nomina paucis explicans*, waarin Kiliaan een massa gegevens uit het laatste hoofdstuk van de Batavia (*Caput XXIII. De significatione nominum*) allervlijtigst heeft verwerkt.

Voor 31 of 32 gevallen van de 85, waar Junius als bron genoemd wordt, konden we nagaan dat ze op de Batavia teruggaan. Ongeveer 37% van de door Kiliaan als dusdanig gekenmerkte Junius-plaatsen berusten dus op ontleening aan de Batavia. Dit mag zeer merkwaardig heten, daar deze geschiedenis en beschrijving van Holland toch volledig in het Latijn gesteld is en slechts hier en daar bij de uitleg over een geografisch, historisch of zakelijk gegeven of bij een of andere etymologizerende verklaring woorden uit de volkstaal (in hun echt-Nederlands uitzicht of in gelatinizeerde vorm) bevat. De Nomenclator daarentegen met drie vijfden van de vermeldingen (48 maal) is een echt en handig woordenboek, dat praktisch voor elke Latijnse term een Nederlandse vertaling geeft.

Wij stellen nu alle artikels die klaarblijkelijk met Junius' Batavia in verband staan, tegenover de tekst die als bron moet gediend hebben. Wij halen ze zo uitvoerig en volledig aan, omdat

(1) Blz. 28: « Het ligt niet op mijn' weg te onderzoeken, wat hij aan ieder in 't bijzonder heeft ontleend; vaak bestaan die aanhalingen in historische ophelderingen, waarbij de bron meestal is genoemd. Het zou m.i. de moeite niet lonen overal met moeite na te sporen, op welke bladzijde van welk deel het oorspronkelijke is te vinden. »

het zo mogelijk wordt, Kiliaans werkwijze van zeer dichtbij te bekijken².

A (1). *Articulus olim vsitatus ante substantiuas voces, cuius loco inoleuit EEN : angl. a. Adr. Iun.* (niet in K2).

B. 282 in margine: *A, articulus. maioribus enim nostris articulus, a, receptus fuit & vsitatus ante substantiuas voces, cuius loco inoleuit, EEN/...: quem articulum... retinent tuenturque Britanni vetusto iure; ... a ringe & one ringe, illi Annulum notant, hic vnum Annulum.*

BREN (72). *cimbr. Galea exploratoria, cornuta, cristata. Adr. Iun.* (niet in K2).

B 403. *Potest origo nominis (Hiltebrandus) referri ad galeam bellatoriam & cono siue apice cristisque instructam, quam... nu(n)cupat... Galli morion, prisca Cimbroru(m) lingua BRENN/ vt sit galeatus heros...*

DAM (80). *Emissarium, cataractae claustrum, quo mare vel excluditur vel admittitur: hinc nomina locorum, AMSTER-DAM/ ROTTER-DAM/ SCHIE-DAM/ SPAER-DAM/ &c. Adri. Iun.* (niet in K2).

B. 243 in margine: *DAM. à DAM/ qua voce emissarium significatur, siue cataractae claustrum, vt Rutilius appellat, quo mare vel excluditur vel admittitur, appellationem sortita sunt;... Inter ea quae à DAM nominis sortem trahu(n)t... Amstelodamum... Roterodamum... Sciedamu(m)... Edamum... Monickedamu(m)... Sparendamum (alle ook kursief in de rand - doch Sparendam)*

DRECHT (96). *Oppidum, forum aut municipium mercatu celebre, vt existimat Adr. Iun. atq. hinc DURDRECHT/ MOERENDRECHT/ PAPEN-DRECHT/ SWINDRECHT/ aliaque loca dici.* (niet in K2).

B. 246 in margine *Drecht quid?* Equidem apud maiores nostros *Drechtii* vocabulum idem sonuisse existimo, quod apud priscos pureque loquentes Latinos *Forum*... Quemadmodum ergo *Forum* videtur fuisse oppidum aut municipium mercatu celebre... Durdrechtum (wordt hier verklaard)... Eadem haud dubiè conditio fuit Moeredrechtto, Papendrechtto, Barendrechtto, Swindrechtto, Slydrechtto (in de rand *Pagi in drecht finientes*)

B. 127 à voce *DRECHT/* qua oppidum denotatur.

DROL (98). *Trullus, [drollus]. vulgò dicitur daeminum genus quod in omni*

B. 386 in margine *Gotbi cur Troli dicti.*

(2) Of de vermelding *Adr. Iun. na vaelen hengst* op het gebruik van de Batavia wijst is niet zeker; aan de Nomenclator heeft Kiliaan deze uitdrukking alleszins niet ontleend.

In de eerste kolom geven wij de tekst van 1599 (K3). Alles wat tussen vierkante haakjes staat, was in het Dictionarium van 1588 nog niet te vinden; daarbij hadden we hoofdzakelijk de tekst, niet de lees- en zintekens op het oog. (Niet in K2) wijst er op dat het gehele artikel nieuw is in het Etymologicum; wat niet betekent, dat het behandelde woord nog niet in de tekst van de tweede uitgave voorkomt (vgl. *maer-minne*). In een paar gevallen vonden wij het beter geheel het artikel uit de tweede druk aan te halen (*bansen, scbepepenen, schocke*). *kae-dijck* wordt op blz. 69 behandeld.

laborum genere se videtur exercere cum tamen nihil agat: *alio nomine* KABOUTER-MANNEKEN. [Trolus Cimbrica lingua Gothicae affini, cacodaemon ruber dicitur, *Adr. Iun.*]

GHELD (149). Pecunia, moneta, numus, nummus, numisma, aes. [dicitur GHELD. (*inquit Adr. Iun.*) a GHELDEN i. valere: quòd penes pecuniam, rerum reginam, valoris omnis momentum sit & aestimatio.]

GOUW (157). Agger fossa siue aquagio obductus. hinc GOUWE/Gouda, vrbs holland. *Adr. Iun.* (niet in K2).

GRUYTE (164). *fland.* Viridis lenticula anatibus gratissima: lenticula palustris quae in paludibus & stagnis per aestatem aquae supernatat, gratissimum anatibus pabulum. *Adr. Iun. Iac. Marchant.* (niet in K2).

GRUYT-GHELD. Ius grutae: vectigal quod coctores cereuisiarij pro vsu aquae, centesimam nempè, persoluunt. *vel* Vectigal quod penditur pro tollenda dissipandaque lenticula aquas operiente, pro limpida haustis situlisque hauriant ad concoquendum cerealem potu(m): *Ad. Iunius.* Vectigal...: *I. Becan.* (niet in K2).

HANS (175). Antecellens caeteros mortales fortuna & opibus. HANSEN. Magnates, Optimates. *Ansi siue* hansi, *Gothica lingua dicuntur* ij qui ceteros mortales fortuna & opibus antecellunt: heroum & semideorum conditioni proximi, & humanae sortis termino egressi, *hinc dicti* Ansuarij siue Ansibarij populi. *Adr. Iun.* (K2: HANS. *Socius, collega.* GROOTE HANSEN. Magnates, optimates.)

HEYM-RAED (180). *boll.* Curatores aggerum, praefecti aggeribus curandis, *q.d.* domestici consultores, communis

siquidem Trolum Cimbrica lingua, Gothicae affinis, imò non aliunde nata, cacodaemonem rubrum nuncupat, quod omnibus & lippis & tonsoribus illic notum est.

B. 377 in margine GELT. *Pecuniae vis.* idem autem est GELTEN/ quod valere; quò spectat & pecuniae etymon, quam Germanica lingua GELT nuncupat, quòd penes pecuniam rerum reginam valoris omnis momentum sit & aestimatio.

B. 275 in margine *Gouu quid?* Ego verò illam (Gouda in Caput XVII *De Hollandiae primarijs vrbibus*) à Cimbrica voce Gow originem suam trahere arbitror, quae & aggerem fossae siue aquagio obductu(m), & ipsum quoque aquaeductus alueum denotat.

B. 327 Hinc manuit ius *Grutae*, quod penes eosdem semper extitit, quo coctores cereuisiarij pro vsu aquae centesimam illis persoluunt, vernacula lingua GRUYTGELT vocat, siue eam vocem à Flandris mutuata fuerit maiorum nostrorum aetas, qui lenticulam palustrem quae in paludibus & stagnis per aestatem aquae supernatat, gratissimum anatibus pabulum, *Grutam* appellant, quam nos corruptiùs CROES vel CROOST dicimus; vt GRUYTGELT sit vectigal, quod penditur pro tollendâ dissipandâque lenticulâ aquas operiente, quo limpida haustis situlisque hauriant ad concoquendum vsui hominum cerealem potum...

B. 73 in margine *Ansi qui?* vocabulum autem *Ansi*, Gothici idiomatis proprium, denotat eos qui ceteros mortales fortuna & opibus antecellunt, Heroùm & Semideorum conditioni proximi, velut humanae sortis termino egressi: vnde corrupta vox vernacula *Ansos* & additione aspiratae *Hansos* nominat proceres communi fortuna maiores.

B. 99 in margine *Ansi.* ab *Ansis*, quo vocabulo proceres & heroës denotari monui. Deze etymologie wordt verstrekt in verband met de *Ansuarios* d.i. *Ansibarios* (blz. 98-99).

B. 233 in margine HEYMRAEDT. vernacula voce ex re imposita *Heimradi* dicti, quasi domestici το(n)sulto-

terrae consiliarij. *Adr. Iun.* (niet in K2).

KAELY-DIJCKEN (217) (*inquit Adr. Iunius in hist. Bat.*) dicuntur pontes longi, qui inter paludes, quibus omnia abundant, aggesti, tramitibus angustis peditem deducunt vltro citroque, vt & aquâ & terrâ commeatus pateat cunctis. (niet in K2). KAEDIJCK dicitur *Henrico Frisio: q.d....*

KATTE (227). Vir prestans, vir insignis. KATTEN/ *inquit Adr. Iun. in hist. Bat.* proceres, viri insignes: à *Cattis, viris imprimis insignibus & strenuis.* (niet in K2).

MAER-MINNEN (300). Nereides. *q.d.* maris deliciae siue maris nymphae. *Adr. Iun. ang. marmayde.* (niet in K2).

MOUT (326). *Byne*, [buna]: hordeum madefactum quod germinauit, deinde cum ligulis enatis torretur. *vulgò maltum*, [brasium. Malta siue maltu(m) fortè dicitur από τοῦ μαλτακοῦ: quòd fortè dicitur apo tu maltakou: quòd mollis & ori gratus sit eius sapor. *Adr. Iun. germ. maltz: ang. malte.*]

NIETEN (338). *holl.* Arietare, aut cornu petere. *Adr. Iun.*

NIETEN/NEETEN. *hol.* Vxoribus ac nymphis munuscula mittere. *vt solent in Hollandia viri ac proci die D. Agneti virgini sacro. Adr. Iun.*

res, aut (vt ipse Caesar augustiùs interpretatus in suo diplomate) communis terrae co(n)siliarij...

juist ervoor staat over de DIJCKGRAUEN: chomarchos, sic voco aggerum praefectos & curatores, quos promiscuum vulgus DIJCKGRAUIOS, ceu aggerum Comites, qui sedulam suis quiq. locis curam reficiendorum aggerum gerunt... B. 244 tentandum prius assensum Curatorum aggerum, (quos Caesareo vocabulo Heymrados nu(n)cupari diximus)...

B. 192 in margine *Pontes longi qui?* Pontes longos (*Kaeydijckos appellant*) qui inter paludes, quibus omnia abundant, aggesti, tramitibus angustis peditem deduca(n)t vltro citroque, vt & aquâ & terrâ commeatus pateat cunctis.

B. 4. in margine *CATTEN prouerbialiter qui?*

Ab his arbitror vernacula lingua & quidem prouerbialiter dici solere *CATTEN/* id est, *Cattos*, proceres & viros insignes.

B. 383 in margine *Catti, excellentes viri dicuntur.*

Possunt & praestantes virtute viri hoc *Cattorum* nomine designati fuisse olim à veteribus, quòd tales etiamnum lingua Batava *Cattos* vocitet, certè virtutem & gentis excellentiam non aliunde discas melius...

B. 306 de Nereidibus (quas Mereminas dicimus, ceu maris delicias nymphasque).

B 213 in margine *Byne*. B. 212 *Malta*. Noster verò *Cerealis* potus conficitur decoquiturque ex ea, quam *Maltam* (fortè από τοῦ μαλθακοῦ quod mollis eius & ori gratus sapor,) vocamus, quae est Aëttij Amideni *Byne*, quam exponit esse hordeum aqua madidum, ex quo germen erumpit, atque inde cum enatis ligulis torretur, quae...

B. 230 Illud quoque lepidè excogitatum est, quod geniali mense, Ianuario scilicet, matronae & nymphae viris ac proci munuscula mittunt: postridie Idus Ianuarias, qui dies Pontiano sacer est, eamque actionem nominant *PONT SENNEN/* quasi dicas Pontiano xenia aut

PONTSEN/ PONTSENNEN/ PONTSENDEN (411). *bol.* Ianuario mense viris ac prociis munuscula mittere *vs solent Hollandicae matronae & nymphae, postridie Idus Ianuarij, qui dies sacer est Diuo Pontiano q.d.* Pontiano xenia vel pondo mittere. *Adr. Iunius.* (alle niet in K2).

PLUYM-GRAUEN (408). Comitum Hollandiae fiduciarij clientes, qui pro mercibus vectigal exigunt: & plumarij comites *nominantur, quod illorum iniussu multis in locis nemini fas sit cygnos aut olores publicè alere.* *Adr. Iun.* (niet in K2).

POLDER (410)... Poldros, *inquit Adr. Iunius, propriè appellarunt progenitores, qui è fluuio aut mari, cui loco aestuariorum postea fiunt, educti aggestis pontibus lôgis aggeribusque ab aquarum iniuria obsepiuntur: fortè quòd è stagnis quae poli vulgariter dicuntur, recuperati fuerint* (deze uitleg niet in K2, wel het lemma).

SCHEPENEN (462). Duodecemuiri, *dicuntur Petro Nannio in Legib. municipal. Machlin. viri enim duodeni liberae conditionis iudicare solent. & Adr. Iunio, Septemuiri.* SCHEPEN/ *inquit Adr. Iun. dicitur quasi dicas SCHAFF-HIN: quod huiusmodi Scabinis tradita fuerit à Carolo magno potestas interficiendi atque è medio tollendi, quod HIN SCHAFFEN dicitur: erant autem iudices arcani, quibus ius ac potestas erat animaduertendi in periuros, aut temeratae fidei reos, aut facinorosi compertos; inauditos atque indefensos.*

(K2: SCHEPENEN/ TWAEUF MANNEN. Duodecimviri.)

SCHOCKE (468). *fris. boll. J. SCHITTE.* Cespes stercorarius: cespitis genus in tessellas conformatum fimo bibulo constans, interspersis straminis, arundinum, faeni quisquiliis, ad solem aestium excocto. *Ad. Iun.* (K2: SCHOCKE. *fris. J. SCHITTE.* Stercus bouillum exsiccatum, cespes stercorius.)

SCHOUD-HEET/ SCHOUD-HEYT/ SCHOUD-HEESCHER/ [SCHULD-HEYS] (472). Praetor, praefectus praetorio, quaestor

pondo mittere, rursus viri procique vxoribus ac nymphis eundem prestant honorem, octiduo pòst, idque NYTEN (quod arietare aut cornu petere sonat verbi vim reddenti) vocant à nomine Agnetis virginis, quae diem quoque illum sacrum habet.

B. 327 in margine PLUYM-GRAUEN. atque ex eo Burgrauiorum... nomen reliquum esse, imperiumque & ius principale in Rhenolandiam ab illis vsurpatum, in qua hactenus vt fiduciarij Comitum(m) clientes pro mercibus vectigal exigunt, & Plumarij Comites nominantur, quòd & illic in tractu Delphensi illorum iniussu nemini fas sit cygnos aut olores publicè alere

B. 192 agrosq. eiusmodi gentili vocabulo Poldros propriè appellarunt, qui è fluuio aut mari, cui loco aestuariorum postea fiunt, educti aggestis pontibus longis aggeribusque ab aquarum iniuria obsepiuntur. Fortè quòd è stagnis, quae Poli vulgariter dicuntur, recuperati fuerint.

B. 232 in margine Scabinis. SCHEPENEN. Quos aute(m) Septemuiros nominaui modò, vulgus Latinorum Scabinos vocat, cuius origo vocabuli à saeculo & instituto vsq. Caroli Magni petenda est: etymon enim habere videntur, à SCHAFF-HIN/ à mera potestate illis tradita interficiendi atque è medio tollendi; id namque est, HIN SCHAFFEN, quae potestas quia temporum vices similem ferè promittit(n)t, vnde ortum traxerit, paucis híc repetenda est... (over toestand in Westfalen)... Itaque iudices arcanos constituit, quibus ius ac potestatem animaduertendi in periuros, aut temerariae fidei reos, aut facinorosi compertos, inauditos atque indefensos, delegauit.

B. 208 in margine Cespites è fimo. SCHOCKEN.

inter Cisrhenanos Frisios peculiare cespitem genus in tessellas, prius dictorum more, co(n)formatum, fimo bubulo constans, interspersis straminis, arundinum, foeni quisquilijs, ad solem aestium excocto:...

B. 231 in margine Scultetus. quorum alter in ciuitatibus intra pomeria ciuibus ius dicit, Praetorque no-

patricidij, iudex quaestionis, consul, praesidens inter iudices. *vulgò* scultetus: *quod ius debiti petat siue exigat: quasi dicas, iussor & imperator debitorum & obligationum: [siue culpae & poenae pro noxis exactor. dicitur & SCHULD HEYS/ nempe noxae debitive exactor: qui poenas irrogare & multas exposcere ab iis qui deliquerunt, solet. Adr. Iun.]*

SCHULD-HEYS. J. SCHOUT-HEET (477). Praetor: [noxiae debitive exactor: qui poenas irrogat & multas exposcit ab iis qui deliquerunt. *Adr. Iun.*]

SILT-SOUT (486). Sal è glebis salifagine imbutis arte extractus. *Adr. Iun.* (niet in K2).

SORE. J. DROUGHEN HAERINCK/ ROODEN HAERINCK (505). Halec fumatum, quod auri vel aeris potius colorem in fumariorum ducit. *Galli voce Gothica sorretum nuncupant, quòd subruffus ad atrum accedens color ea lingua sorus vocitetur. Adr. Iun.* (niet in K2).

STAPEL (522). [Emporium:] forum rerum venalium. *vulgò* stabulum & stapula: Locus publicus, [inquit Lud. Guiccardin.] quo Principis auctoritate & privilegio vina, [coria,] frumenta, lanae, aliaeque merces exoticae vendendi causa conuehantur. *gal. estape.* [Stapula, inquit Adrian. Iunius, purè puteque Gallicae originis creditur, qua significatur privilegium(m) beneficiariae vrbi collatum, siste(n)di & ab instituto cursu retrahendi merces exoticas, quas negotiator importat, vt nimirum eo loco stabulentur ac conuiescant, quòd venum prostituuntur quauis tandem conditione, &c.]

UNGHERS EYEREN (573). *bol.* Volua, phalli, bufonu(m) oua: fungus priapeius, phallus. *q.d.* manium siue caco-daemonum oua. *Adr. Iun.* (niet in K2).

minatur, Scultetum Carolus Magnus nouo indito nomine, SCULTHEYS Francica voce dixit, velut noxae debitive exactorem, quòd & poenas irrogare & multas exposcere ab iis qui deliquerint, solet.

B 279 SILTSOUT popularium idiomate dictus, quòd è glebis salifagine imbutis arte extractus esset...

B. 203 in margine *Aleces fumo durati.* BUCKING. HANG. *Soretus. Sorus color.*

Atque istud quidem primu(m) genus alecum est, conditaneum, seu muriaticum nominandu(m) cum Plauto: alterum est quod leuiter salitum in fumariorum fumo duratur, vbi auri vel aeris potius colorem ducit, vnde *Soretum* voce Gothica Galli id genus nuncupant, quòd subruffus ad atrum accedens ea lingua *Sorus* vocitetur.

B. 248 in margine *Stapula quid?* Stapula autem vox barbara, & Latinis auribus auia, purè puteq. Gallicae originis creditur, qua significatur privilegium beneficiariae vrbi collatu(m), sistendi & ab instituto cursu retrahe(n)di merces exoticas, quas negotiator importat, vt nimirum eo loco stabulentur (si ad vocis originem alludere licet) ac conuiescant, quo venum prostituuntur quauis tandem conditione, nisi damnosam venditionem caussatus, vel meliorem aliunde lucri auram...

B. 217 in margine *Phallus.* *Phallum* Hollandiae quoque proprium, dum virilis membri rudimentum exprimere per se illa conatur... *dixisse voluam...* Haec volua, quae vernaculo idiomate à rotunda, quam prae se fert, forma, VNGERS EIJEREN/ hoc est, *Manium siue daemonum oua, alij bufonum oua nuncupant...* fungo...

VERNEN OFT VERNIGHER. J. VERENT (613). *vulgò Vernus. i. veteranus dicitur Germanis. hinc Vernulphus, q. d. veteranum auxilium. Adr. lun.* (niet in K2).

WÆGHE-SCHOT (644). Lignum scrinarium....., *Cornelio Aurelio: lignum(m) vndulatum: maris crispantis vndas imitans, Adr. lunio. sax. wagenschot. Beccano dicitur lignum...* (de uitleg uit Jun. niet in K2).

WIJCK (668). Sinus maris, litus curuum, maris flexus. *B. Rhenan. & Statio segura, vbi coniunctoribus aedificiis habitatur. Adr. lun. & Sinus excurrens fluminis, stagni, aut maris. Andr. Altham...* (niet in K2).

[VAELEN HENGST. (574) Equus valius. *Adr. lun.* (niet in K2).

B. 402 in margine *Vernulphus*. Vernulphus... vox aute(m) sonat veteranum auxiliatore(m): VERNUM enim obsoletu(m) dicunt Germani.

B. 221: omnia atria & cubilia (quae fermè constant intestina materia è ligno, vt ita dicam, vndulato, hoc est, crispantes maris vndas imitante) mirifico luxu & apparatu gaudent exornare.

B. 306 in margine *Vicus quid?* vicus, patria lingua WICK/ vel WIJCK /etymi occasionem dedit. in quo Germanos falli video, qui vocem hanc pro sinu maris interpretantur, quum aliud non significat, quàm perfugium & stationem securitati dicatam, vbi coniunctoribus aedificijs habitabant, qui commune periculum depulsum volebant... Vgl. B. 357 over B. Rhenanus en de naam der Ingeuones = Vigaeuones: volens ea voce significari accolat sinus maris, à WIJCK siue WIG/ qua sinus maris fluuijûe, vti nobis approbare e Saxonica lingua conatur, denotetur.

B. 396 Alioqui Theudericum Gothum cognomento Valamirum nuncupatum legimus, quòd equa vala vteretur.]

Het valt licht twee groepen te onderscheiden. In elf gevallen is het trefwoord reeds in de uitgave van 1588 te vinden en wordt in 1599 de bestaande tekst uit Junius' Batavia aangevuld. Dit geldt in de meest letterlijke zin voor *gheld* en *schuld-heys*: Junius' tekst volgt hier in zeer licht gewijzigde vorm op de interpretamenta van 1588. Bij *drol*, *stapel* en *schoud-beet* onderging de voorhanden tekst een lichte wijziging, doordat een paar woorden of uitdrukkingen eraan toegevoegd werden; hun herkomst is moeilijk te achterhalen. Bij *schoud-beet* ontsprong deze nieuwe zin misschien aan het etymologizerend brein van Kiliaan zelf, die zo de verbinding kon maken tussen het reeds bestaande en de passage uit Junius die hij het opnemen waard achtte. Het is duidelijk dat *schuld-heys*, dat pas in de derde uitgave in het lemma *schoud-beet* opgenomen werd, doch in de tweede druk reeds als zelfstandig trefwoord optrad, onder invloed van Junius' Batavia die plaats kreeg. Bij *stapel* wordt de tekst van 1588 voorzien van de naam van de geëxcerpeerde bron (*Lud. Guiccardin.*). Dit citaat uit Guiccard. wordt met één woord (*coria*) aangevuld, terwijl *stapel* zelf een nieuwe vertaling krijgt: *Emporium*. Deze

komt zeer waarschijnlijk uit Jac. Marchantius' *Flandria* (Antwerpen, Plantin, 1596), waar men blz. 122 leest : *Emporij, quod Stapulam vocant*. Marchantius gebruikte hier Junius' werk ! Van de korte Latijnse verklaringen bij *schocke*, dat Kiliaan aanvanke-lijk alleen maar Fries heet, blijft slechts *cespes stercorarius* (uit *cespes stercorius* !) over ; deze uitdrukking wordt verklaard door Junius' uitvoerige beschrijving, het woord zelf wordt nu ook Hollands genoemd. Bij *mout*, *polder*, *schepenen* en *waeghe-schot* zijn de ontleningen uit de Batavia slechts een deel van het nieuwe in de derde uitgave, dat o.a. anderstalige equivalenten, nieuwe verklaringen e.d.m. bevat. Het geval *Hans* verdient speciale aandacht. Niets laat veronderstellen dat Kiliaan *hansen* met de betekenis « *Magnates, optimates* », die Junius als hem uit Holland bekend voorstelt en die waarschijnlijk slechts in de uitdrukking *Groote hansen* voorkomt, kende. Onder de indruk van Junius' verklaring, die op een bekende plaats uit Jordanes berust, scheidde hij *Hans* en *Groote hansen* en stelde een nieuw lemma *Hans. Antecellens...* voorop, waardoor het epitheton *groot* in *Groote hansen* overbodig werd. Uit *Groote hansen* (1588) en *Ansi-Hansi* (Junius) werd dus een nieuw enkelvoud *Hans* geabstraheerd, dat op gelijke voet staat met *Hans. Socius, collega* en waaraan Junius' uitleg werd toegevoegd.

De overige woorden ontbreken in de tweede uitgave. Op één uitzondering na (*vaelen hengst*, een twijfelachtig geval) komen ze alle in de Batavia hetzij in een Nederlandse hetzij in een gelatinizeerde vorm (*mereminnas, kaeydijckos, sorus*) voor. *Mereminnas* geeft na *maer-minne* aanleiding tot een geheel nieuw trefwoord *maer-minnen* (in het meervoud !) met Junius' verklaring en het Engelse *marmayde*. *Kaeydijckos* is verantwoordelijk voor het opnemen van de vorm met *y* (*kaey-dijck*) in het lemma *kaedijck* en voor het afzonderlijk artikel *kaey-dijcken* (let op het meervoud !), waardoor het artikel *kae-dijck* uit het woordenboek van 1588 als het ware in tweeën gesplitst wordt : het eerste deel vormt in 1599 het artikel *kae-dijck/ kaey-dijck*, het tweede wordt met het trefwoord *kae-dijck* onmiddellijk achter de aan Junius ontleende tekst geplaatst en vermeldt ditmaal ook de gebruikte bron (*H. Frisius*). Wat *sore* betreft, stelde Kiliaan waarschijnlijk onder invloed van *sorus* bij Junius en van het betekenisverwante bijvoeglijk naamwoord *sore/ saore* als lemma een zelfgesmeed woord *sore* voorop. Het staat immers vast dat Kiliaan alleen op gezag van Junius in zijn woordenboek woorden heeft opgenomen die in het Nederlands ofwel nooit bestaan ofwel de aangegeven betekenis nooit gehad hebben : *a, dam, drecht, gruyte, gouw*.

Zijn woordenboek krijgt daardoor een bedenkelijke waarde, die aan alle gebruikers de grootste omzichtigheid en veel kritische zin oplegt. Wij halen alleen de zojuist genoemde woorden aan, omdat zowel uit hun vorm als uit de gegeven verklaringen, wier tekst zich met die van de Batavia dekt, blijkt, dat deze artikels geheel op Junius berusten. Dit is klaarblijkelijk ook het geval met *nieten*, *nieten/neeten*, *pluym-grauen*, *pontsen* en *silt-sout*. De verklaring van *wijck* die Kiliaan in de Batavia vond, zal wel aanleiding ertoe geweest zijn, dit woord in het Etymologicum op te nemen en bij de tekst van Junius enkele andere verklaringen te voegen (vgl. de kritiek op Beatus Rhenanus !).

De vergelijking van Kiliaans tekst met die van Junius toont dat de geleerde korrektor uit Plantins drukkerij betrekkelijk vrij omspringt met de taal en de uitdrukkingwijze van zijn bron. Soms wordt alleen maar één letter of één woord veranderd (*crispantes* > *crispantis* i.v. *waegbe-schot*, *fossae* > *fossa* i.v. *gouw*, *quod* > *qui* i.v. *schuld-heys*, *nuncupare* > *dicere* i.v. *drol*) ; elders ondergaat de konstruktie groter wijzigingen (*statio securae* < *stationem securitati dicatam* i.v. *wijck*, *maris deliciae siue maris nymphae* < *maris delitias nymphasque* i.v. *maer-minnen*) ; op andere plaatsen arrangeert Kiliaan de tekst nogal zelfstandig door omzettingen en veranderingen van de zinsbouw (*nieten/neeten*, *pontsen*), terwijl hij ook vaak zijn bron resumeert of resumerend bewerkt (*schepenen*, *dam*, *drecht*) of stukken en zinnen die op verschillende plaatsen van het boek of van de bladzijde staan, in één artikel versmelt, zonder met de oorspronkelijke plaats van de delen rekening te houden (*drecht*, *gruyt-gheld*, *hans*).

Dit alles maakt het niet onwaarschijnlijk dat ook zulke artikels, waarvan wel het Nederlandse lemma maar niet geheel de Latijnse verklaring bij Junius terug te vinden zijn, toch alleen aan Junius hun ontstaan kunnen te danken hebben. Kiliaan zou dan zelf verantwoordelijk zijn voor de niet-verklaarde bijvoegsels. Met het mogelijk gebruik van nog andere, ons thans onbekende bronnen moet echter steeds rekening gehouden worden. Alleen het toeval en een bijna bovenmenselijke speurzinn kunnen hier de oplossing brengen en zekerheid verschaffen. Men heeft immers niet altijd het geluk dat Kiliaan zelf op de tweede bron wijst, zoals dit bij *gruyte* het geval is. *Viridis lenticula anatibus gratissima*, dat ook uit Kiliaans pen kon gevloeid zijn, komt immers uit Jac. Marchantius' *Flandria*, bl. 122 : *gruta, quae viridis lenticula est anatibus gratissima*. Marchantius parafraseert hier Junius, zodat het artikel *gruyte* en dus ook de vreemde betekenis

« kroos » tenslotte toch volledig op Junius teruggaan³. In *Katte* versmelt Kiliaan waarschijnlijk twee verschillende plaatsen uit de Batavia onder toevoeging van een eigen verklaring. Uit het werk van Junius stamt zonder twijfel de vermelding *cimb(ricum)* na *bren*, een woord dat in het Nederlands onbekend blijkt; *exploratoria* en *cornuta* blijven zonder onmiddellijke verklaring, tenzij *cornuta* op een verkeerde lezing van *cono* zou berusten (*cornu* i.pl.v. *cono* en daaruit *cornuta* zoals *cristata* uit *cristis*). *Unghers eyeren* is misschien de zeer gekondenseerde samenvatting van een hele bladzijde uit de Batavia, die zelf een vroeger uitgegeven Commentariolum citeert. Heeft Kiliaan dit boekje gelezen en daaruit *priapeius fungus* gehaald? Het was echter niet zo moeilijk deze uitdrukking zelf uit te vinden. De vermelding *holl(andicum)* na *heym-raed* wijst op Junius en de Batavia als bron; heeft Kiliaan hier geen andere bron gebruikt (wat waarschijnlijk is), dan heeft hij de uitleg over de dijkgraven toegepast op de heemraden, die toch een soort dijkgraven waren. Bij *sore* maakt het verschil *Halec fumatum* (Etymol.)/ *fumo duratum* (Batavia, zó ook in de Nomenclator) minder het probleem uit dan wel het trefwoord zelf, dat als visnaam noch in het Middelnederlands noch in het Nieuwnederlands blijkt voor te komen. De uitgang *-n* bij *drooghen* en *rooden* (*haerinck*), die bij *sore* ontbreekt, wijst erop dat dit laatste niet als epitheton bij *haerinck* is gedacht. Misschien heeft Kiliaan onder invloed van het reeds hoger genoemde adjektief en van Frans-Lat. *sorus* op eigen houtje deze visnaam « geschapen ». Het is niet onmogelijk dat hij zo ook te werk ging om uit germ. *vernum* en Lat.-Duits *vernus* een « Nederlands » woord *vernen* te abstraheren; waar hij echter de bijvorm *vernigher* vandaan haalde, is nog een groter raadsel.

Onder Kiliaans pen ondergingen ook de Nederlandse woorden die hij in zijn bron aantrof, allerlei wijzigingen. Zegt hij immers in het voorbericht niet dat hij de « orthographiam typographis maxime tritam sedulo » zal toepassen? Dit blijkt zeer duidelijk uit zuiver orthografische veranderingen als *brenn* > *bren*, *catte* > *katte*, (*schultheys* > *schuld-beys*), *gruytgelt* > *gruytgheld*, *gelt*, *gelten* > *gheld*, *ghelden*, *ungers eijeren* > *unghers eyeren*, *nyten* > *nieten*, *heymraedt* > *heym-raed*. Een aanpassing aan het Brabants dialect (« communem Brabanticae sermonis dialectum ») is

(3) In zijn uitgave van Joos Lambrechts Woordenboek wees Prof. Dr. Verdeijen reeds op Marchantius als bron. Het zou zeker de moeite lonen alle plaatsen waar Kiliaan Marchantius als bron aanhaalt, met het origineel te vergelijken om daarna alle « Nederlandse » woorden uit de Flandria in Kiliaans werk op te sporen en te onderzoeken wat uit dit boek overgenomen werd.

wel de vorm *neeten* naast *nieten* (uit *nyten*) ; immers, toen hij aan de Nomenclator de naam van de eendensoort *smiente* (als typisch Hollands) ontleende en in zijn boek opnam, wijzigde hij hem tot *smeente*, daar blijkbaar in zijn opvatting aan een Holl. *ie* een Brab. *ee* beantwoordt. Een etymologizerende schrijfwijze menen wij in de vorm *pontsenden* naast *pontsennen* (*munuscula mittere*) te onderkennen, terwijl de Dritte im Bunde (*pontsen*), die de rij opent, misschien een fonetische aansluiting wil zijn bij het onmiddellijk voorafgaande lemma *pontsen/puntisen/ponssen. Punctim effigiare...* Kiliaan kan dit woord natuurlijk ook in een andere bron gevonden of door een mondelinge navraag gekend hebben. Vermelden wij tenslotte nog *maer-minnen*, *kaey-dijcken*, *sore*, *vernen* en de merkwaardige vorm *vernigher* (met *-er*!).

In de Batavia kon Kiliaan niet alleen nieuwe woorden, hem onbekende betekenissen en allerhande interessante verklaringen vinden, hij kwam er ook voor verschijnselen te staan, op wier typisch Hollands karakter Junius niet naliet de aandacht te vestigen. Hij voorzag dan ook *heym-raed*, *nieten*, *nieten/neeten*, *pontsen*, *schoeke* en *unghers eyeren* van de vermelding *hol(landicum)*. De tekst na *pluym-grauen* bewijst dat hij dit woord eveneens als Hollands beschouwt. Junius moet dus als bron voor deze dialektische aanduidingen evenals voor het *fland.* na *gruyte* en het *cimbr.* na *bren* aangezien worden. Dat Kiliaan de Hoornse arts niet in alles volgde, blijkt uit de behandeling van *gouw*, dat niet als Cimbrisch wordt gekenmerkt.

Deze uitvoerige vergelijking van de plaats en, door Kiliaan zelf als ontleningen uit de Batavia vermeld, met hun bron, zal toelaten de invloed van dit voor hem zo interessante boek ook elders, waar Junius naam niet vernoemd wordt, te onderzoeken. Intussen zagen wij Kiliaan aan het werk : wij volgden hem bij het bewerken en exciperen van zijn bron ; wij zagen hoe hij nieuwe lemma's inschuift, artikels wijzigt, aanvult en omwerkt ; wij begrijpen beter waarom hij zijn derde uitgave *Etymologicum* noemt en staan kritischer tegenover zijn trefwoorden, de vermelde betekenissen en de dialektologische aanduidingen⁴. Vaak

(4) Andere vorsers, die zich voor ons met Kiliaans bronnen hebben bezig gehouden, hebben reeds op deze verschijnselen gewezen. Het ligt dus geenszins in onze bedoeling hun werk te negeren of het onze op te schroeven. Wij zijn echter ervan overtuigd dat alleen door de systematische vergelijking van Kiliaans woordenboeken met de door hem gebruikte bronnen (vgl. zijn bronnenlijst) de grondslag kan gelegd worden voor de zo noodwendige ernstige kritiek. Wij zijn ons ook van het relatieve van onze onderzoekingen en bevindingen bewust en wij verwachten dat allerhande vormen en uitdrukkingen, waarvoor wij nu geen verklaring vinden, later waarschijnlijk door het gebruik van een ons nu onbekende bron zullen verklaard worden.

leidt de kritiek van zijn werk naar de kritiek van de gebruikte bron. Een tipje van de sluier die over zijn werkwijze hangt, wordt opgelicht, wanneer wij konstateren dat het hem mogelijk is, citaten die in de tweede uitgave zonder de naam van de schrijver gedrukt werden, niet alleen aan te vullen (*coria* i.v. *stapel*) doch ook van de auteursnaam te voorzien (*stapel* : L. Giuccardin., *kae-dijck* : H. Frisius). Onze geleerde en vlijtige woordenboekmaker bewaarde dus gedurende vele jaren angstvallig zijn materiaal, dat hij overigens in de tweede uitgave niet integraal had gedrukt, en vergat niet de herkomst ervan nauwkeurig te noteren. Op welke wijze en waarop hij zijn aantekeningen maakte, hoe hij ze rangschikte en bewaarde is niet bekend. Hij kon echter steeds gemakkelijk terugvinden wat hij zocht. Vermelden we nog het feit dat Kiliaan in het bekende door hem zelf persoonlijk aangevulde exemplaar van het Dictionarium van 1588 ergens in de rand noteerde *dam. Emissarium... admittitur. Adr. Iun.* ; in de derde uitgave (1599) werd deze tekst echter aangevuld met namen van Hollandse steden op *-dam* in de volgorde waarin ze in de Batavia voorkomen. In dit geval heeft hij dit boek blijkbaar tweemaal gebruikt.